

Данило Шаренац

ДНЕВНИК СА ПУТА ЕВАКУАЦИЈЕ ОД ДАНА 23. ОКТ[ОБРА] 1916. ЧИНОВНИКА МОШЕ МЕВОРАХА¹

Апстракт. Резервни нижи војни чиновник I класе, Јеврејин Моша Ј. Меворах, повлачио се са својом јединицом у зиму 1915/1916. године преко Албаније. Током пута, Меворах је почео да води дневник у којем је поред интимних размишљања записао и низ потресних сусрета са савременицима, војницима и избеглицама.

Кључне речи: Први светски рат, Албанска голгота, Јевреји, дневник.

„Kad bolje pogledam, vidim i imam šta da vidim.“

Povlačenje srpske vojske i civila u zimu 1915/1916. године називано је *antičkom nesrećom*,² *katastrofom*³ или једноставно *odstupanjem*.⁴ У сваком погледу, представљало је један од најстрашних догађаја рата. И поред више објављених сведочанстава још увек постоје многе činjenične празнине о бројним драматичним епизодама тог времена.⁵ Са друге стра-

---

¹Меворах је погрешно навео 1916. уместо 1915. годину, иако се из првог уноса у дневник види да је реч о 1915. години.

²Милан Ђ. Неђић, Српска војска и Солунска офанзива, Београд, 2008, 16.

³Петар Пешић, Солунски фронт, Београд, 1921, 1.

⁴Јован Хаџи-Васиљевић, Кроз Албанију 1915. године с Моравском дивизијом II позива, Београд, 1929, 7.

⁵Герхард Геземан, Са српском војском кроз Албанију 1915–1916, Београд, 1984; Бранислав Нушић, Деветстопетнаеста, Београд, 1931; Растко Петровић, Дан шести, Београд, 1961; Милан Ђ. Неђић, Српска војска на Албанској голготи, Београд, 1937; Mile Budak, „Ratno roblje“, *Pripovijetke*, Zagreb, 1995, 59–415.

ne, savremena historiografija pridaje veliku pažnju baš ovakvim, autobiografskim izvorima, jer se time pruža prilika za prevazilaženje proučavanja čisto vojnih ili političkih aspekata rata. Tada se otkrivaju emocije savremenika, njihova razmišljanja i snalaženja u velikim događajima istorije.

Moša J. Mevorah „Za uspomenu prvog dana rođenja kralja Petra II Kraljevine Jugoslavije“. Beograd 6. septembar 1935. godine.
(Jevrejski istorijski muzej)

Među hiljadama koje je je slom iz 1915. godine bacio ka Albaniji, bio je i rezervni niži vojni činovnik I klase, Jevrejin Moša J. Mevorah. Tokom 1915–1916. godine, Mevorah je bio blagajnik Rezervne leskovačke bolnice. Njegov dnevnik predstavlja značajno svedočanstvo kako zbog njegovih opisa sasvim konkretnih događaja i osoba, tako i zbog krajnje ličnog karaktera zapisa. Svoje beleške je započeo u Leskovcu, 23. oktobra

⁵ИМ, пер. бр.5829, к. 4-1-4.

1915. godine. Posle svega par unosa, Mevorah je odlučio da zapažanja ne zapisuje precizno, po datumima, već, čini se, zavisno od mogućnosti i jačine utisaka. Tako je dnevnik završio na Krfu, krajem februara 1916, u vreme reorganizacije srpske vojske. Dnevnik se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju od 1981. godine kada ga je predao Moris Levi, zajedno sa 3 fotografije Moše Mevoraha. Beležnica je dimezija 10×8 cm a sve 84 stranice su ispisane crnim mastilom.⁵

Mevorahova obaveštenja obuhvataju različite aspekte albanskog povlačenja. Put kojim se kretala njegova jedinica spadao je u najgore, reč je o pravcu: Prizren–Ljum Kula–Spas–Puka–Skadar. Put se od Ljum Kule račvao. Mevorah je krenuo ne ka Bicanu, već preko Vezirovog mosta. Ovim putem se kretala i Vrhovna komanda, kao i Trupe Novih oblasti. Susreti sa ovim jedinicama su zabeleženi u dnevniku. Mevoraha je tako npr. posebno zainteresovala nosiljka u kojoj je nošen vojvoda Putnik, kao i sudbina trupa pukovnika Tufegdžića koje je sreo ubrzo pošto su prošle kroz albansku zasedu. Pored spominjanja ovih poznatih događaja, Mevorah je ostavio zapažanja o prolaznicima, o svojim strahovima, dezertiranju vojnika i neredu povlačenja, gladovanju, strahu od aeroplana i sumarena, ali i o gostoprimstvu i prijateljstvu.

U njegovom dnevniku se spominje nekoliko lekara srpskog vojnog saniteta, njegovih prijatelja i saputnika, poput pukovnika Milana M. Žerajića, potpukovnika dr Jordana T. Stajića, dr Josifa Haima i Mevorahovog najboljeg prijatelja, rezervnog majora Milana T. Stajića. Mevorah je opisao i pogibiju majora dr Riste Žerajića, jednog od dva lekara koji su stradali tokom povlačenja.

Prilikom priređivanja rukopisa, zadržane su sve osobenosti jezika autora kao i kompozicije dnevnika. Ovo je učinjeno na uštrb savremenog pravopisa, ali u cilju očuvanja, u što većoj meri, autentičnosti rukopisa. Svako razrešenje skraćenica je naznačeno uglastom zagradom. Ista zagrada korišćena je i u slučajevima nedoumica oko tumačenja pojedinih delova teksta.

23 /X/ 1915. Лесковац

Ноћу у 2 сата отпутовали заједно са комором задржали се у Лебане 24. и 25. ог и у Село Медвеђе.

25/X Медвеђе добили наређење да продужимо пут преко Туларе до Приштине. На путу срели смо људи који су нам причали да су Бугари продрли у границу са једним ескадроном коњице и казали

да не идемо даље, ми нисмо хтели веровати да је то могуће, па смо пут продужили. Имали смо 2 фиакера на којима су нас 5-6 путовали, остали су били на болничким колима. Ми са фиакером ишли смо напред, а у исто време пошто фиакери нису ишли брзо, неколико њих који су пешке ишли су заједно са нама. Око 5 сати (већ помрчина) дошли у једну мејану т.ј. село пред Туларе, где смо сазнали, да је Туларе свега за 1/2 сат удаљено. Пут је рђав те се решимо да идемо сви пешке. Фиакери нека остану у тој механи да причека остало особље са комором и ујутру рано да пођу даље. Ми пођосмо, али пошто је мрак било врло лагано смо ишли напред, боже мој а какво путовање, негде пут, али испод воде где смо морали до колена газити, али пошто нисмо знали пут добри негде смо морали преко неких шума и брда тако да око 8 сати стигли пред Туларе, где смо морали још 3 реке да газимо да стигнемо у село. Исти дан у подне послали смо напред аутомобилима неколико рањених официра који су лежали у нашој болници. Кад ми стигоше у сеоску механу нисмо ми кафеџију ни рањене официре нашли. Ми се распитали, кад сазнаше та страшна вест да су Бугари са 1 ескадроном са 1/2 удаљени од Туларе. То значи да они људи који су бегали казали су истина. Може сваки да замисли у каквом стању смо били. Једна болничка особља без коморе, није било ваљда свега 5-6 пушака, али шта је најгрозније село Туларе лежи између 3 брда немаш где да бегаш. Ако долазе Бугари овамо сигурна смрт све ће нас да покоље.

Нигде не можеш тачно сазнати да ли је то истина или не, ни општина ни начелник Станице нико незна ништа.

Ми се повукли у прљаву механу дрхатајући од зиме пошто смо толико газили воде, били сасвим мокри, а у исто време и гладни, нема шта да се купи. У таквом стању били смо до 3 сата у јутро. Начелник станице нешто сазнаше, те на основу тога пошли смо на место путем кој нам одређен преко великих брда Мердаре да продужимо пут. Фиакери су нам стигли са извештајем да комора још није стигла одакле су они пошли. Кад смо ми стигли на врх брда већ смо лепо видели како патроле буг.[арске] већ силазе са супротног брда. Пола спашено фиакера оставили, коњи ипрегнули, па трчечим кораком или наизменце јахајући бежали од непријатеља па како Бог оће. Овако смо бегали без да знамо шта је са нашем комором. У исто село било један одред муниционе колоне, а пред село на 1/2 сат један инжињерски батаљон, па ваљда ћу и они сазнати на ову комору

да терају да се врати. Од наше коморе, одвајали су се 5-6 болничара од млађих па су напред ишли тако да су у Туларе око 9 сати стигли где их је бугарска патрола сретла и одмах од њих 3 побијени а тројца бегајући су се спасили, стигли су нас око 12 сати у подне тако да смо сазнали да је цео ескадрон већ у Туларе. Доцније смо сазнали да од оне муниционе колоне која је бројала 190 војника свега двојица спашени а остала 188 све од Бугараша масакрирано. Исто тако смо сазнали, да наша комора је извештена на полов.[ини] пута па се вратила, да преко Реткоцера полазе за Приштине. Без пртљага без хране смо путовали 2 дана, на путу још друга опасност. Била једна велика колона заробљеника који су требали исто да иду за Приштине. Ако случајно ови сазнају да су иза леђа Бугари, онда смо пропали, али хвала Богу није било ништа. На путу где смо пролазили села су били насељена Црногорцима, који су се понашали горе него цигани. Нису нас примали по кућама нису нам дали [...] за новац и ако су нешто дали зато смо платили 10 пута скупље. Тако преко брда путујући други дан стигли на друм који иде за Приштине.

Ја још у Лесковцу мислећи на пут купио сам неке старе војн.[ичке] чизме, који су били доста тешке, после тога путујући кроз толико река, покварили су се доста, и постали су 2 пута теже, од те чизме добио сам пуно ране, тако да сам био приморан да купим на путу од једног војника опанке, код себе сам имао неке сељачке дебеле чарапе, па обукао тако да сам изгледао као прави сељак. Како смо тако продужили пут, кад једанпут чујем иза леђа како викне Меки, Меки, јер сте Ви госп[один] Меворах, кад се је окренуо имам кога да видим нашег комшије г. пуковник Пауновића, који је био дивизинер неке див.[изије] у позадини, па је са њег.[овим] цео штабом ишао за Приштину. Ми се разговараме мало, па се насмејо како изгледах и после поздрав.[ава] продужио је пут. Иза њега ишли су фиакером цела фамилија који су ме исто тако гледали и смејали.

27/X Стигли око 6 сати у Подујево то је једно село пред Приштине. Што више идемо то све више се нагомила свет, тако исто у то село немаш где да преночиш, на нашу срећу нашли једног познаника кој је у том село становао па нам приступи једну собицу која није била више од 3 мет.[ра] ширине и 3 мет.[ра] дужине, тако смо се набили нас 15-17, у правом смислу као сардине смо преноћили. Овим путем до Приштина да нисам имао у руксак, где сам рачуне и новац држао по мало и месо, саламе и лебац богами и ја би трпио глад.

28/X После подне стигли смо колико толико сретно у Приштини, где смо одмах за особље и леп стан добили.

У Приштини пуно, свет, по улицама не можеш да идеш свугде се закрчиш. Овамо неке коморе, тамо исто тако, за банке неможеш ништа да нађеш само за ситан новац и то врло скупо све. Први дана гладовали смо у правом смислу. доцније већ је било мало боље. Коштала нас храна од прилике 10-12 динара дневно од које суме смо половина само за хлеб издали и то какав хлеб. Продавали су по неким местима хлеб мешано са сламом, страхаота гледати а камо ли јести. У Приштини било је дневно и корзо око 12 сати, доста женски свет већито избеглице, главни узрок тог корзоа било је следеће: У средини вароша где је била Команда места сваког дана у подне извршене су казне, над оним војницима или грађанима који су неку кривицу учинили.

У сред авлије била је једна даска у дужини од 2 мет.[ра] ширина 1 м.[метар] где је морао кривац да лежи, руке и ноге везане и у таквом стању добијао штапом 20-25 удараца на задњу страну. Слушати како ти људи виђу од болови то је нешто страховито слушати а камо ли гледати, и то гледа женски свет, Боже моје како су се живци променили.

3/XI Добили наређење да идемо за Штимље, комора још није нам дошла, ми мало на коњу мало пешке смо путовали. На путу гомиле, војска грађани мешано, на путу чујемо како се Бугари приближавају тако стигоше око 7 сати у Липљан. Увукли смо се у један ћошак пред једне куће, имали смо мало кромпира па смо направили ватру и јели исто са пиринчом.

Почеше мало хладно да буде, газда куће допустијо да се увучемо у један ходник и тако преноћим. Ујутро продужим пут за Призрен, неки ситан снег, па хладно на неки срећни начин добили смо мало хлеб, једна партија одоше аутомобилом, ја био тако сретан па добијо сам места у једном фиакеру са мајором. У Штимље смо се одмарали где смо врућу ракију са шећером пили да се мало огрејемо, и продужили пут. Од Штимље до Суве Реке има да прелази један високи брег и поред тога продужује се страшно пут због серпентинског пута. Шта смо више у висини били све хладније било и покривено снегом. Ветар је био тако хладан а фиакер отворен те смо морали једно ћебе да закачимо колико толико да не удара ветар али мало је помогло.

Тако смо путовали и продужили пута за Призрен. На путу нигде војска, само грађане и то по неке групе ложе да се види. Нигде

село нигде куће где би могао човек да се одмори или бар да се угреје. Између ове групе пуно деца већито сиромашног сталеза, где ћу ови јадници, човеку срце да смрзне видећи њих, старији иза њих носећи по неки ђак или неке ствари.

Око 12 сати стигли смо да неке рушевине, где је без сумње неки чифлук био, али сад порушено све без крова крова, пошто смо видели да има ватра наложена, те смо и ми мало стајали ради одмора. По одајама пуно свет, већито деца, од дима чисто не може да улази човек.

Једва смо на 1 спрату нашли једну собу пошто крова није било, те је мање и дим било.

Доста смо били гладни, па мајор нађе код себе једну конзерву а ја сам имао хлеб, па смо богато јели, ја мислим код Сахера у Бечу неби тако добро било. Пошто смо се мало угрејали а и коњи су били одморени, то се решимо да продужујемо пут.

При излазку из те авлије чујемо како неке жене, од хладноће, и умора кукају. Кад боље гледам, видим и имам шта да видим. Цела фамилија глумаца Тодоровића а у исто време и Параносову. Боже моје у каквом стању су били сви. Черка Т. пошто њој се ног[е] смрзли није могла ни корак да продужи.

Морао сам да се сетим како су изгледали на позорници, а како сад. Побегли смо да не видимо даље ове јаде обечавајући чим видимо кола послаћемо за њих.

Око 5 сати после подне стигли смо пола смрзнути у село Сува Река.

Хладно где да улазимо нема све неке арнаутске куће, нећу да отварају ни врата а камо унутра да те пусти.

Тако смо се нашли са још неколицина из наше команде. Начелник станице обећао нам једну собицу код неког хришћанина, за кога смо сутрадан сазнали да су обични цигани.

Кад смо улазили имали смо шта да видимо, једна мала прљави соба, пуно ђубрета, прозор је било, али на прозору није било стакло, колико толико покрили смо једним ћебетом цео зид, па један до други седели. Наш апотекар млади оборио неке ограде па смо и ватру наложили, даље нашли смо још неке корите па и то разлупаше.

Пре него што смо легли на спавање одређено је ко ће да стражари, на сваки наћин сви по реду да одржимо ватру да се не смрзнемо сасвим, овако смо бар само пола смрзнути, дочекали други дан.

Мајор оде са фијакером ка Призрен, ми пођосмо пешке, пошто је доста ладно било, али овако пешаћећи не осети толико човек хладноћу.

На путу сам видео први пут у мом животу смрзнутог човека, једног арнаутина који је лежао на путу.

Пред Призрена на пола сат има једно мало село. Кад смо тамо стигли, видели смо једну јадну поворку.

То су били аустријски поданици, код нас интернирани.

Било њих ваљада 15-20 коју су поворку наши жандарми пратили.

Кад боље погледам имам шта да видим, двојицу мојих колега л.т. Ферка и Јурковића. Јурковић се држао добро пошто је јаће конштрукције, али сирома Ферко први ми је утицај било да није нормалан. После сам сазнао да су били дуже време у затвору те није ни чудо да су тако изгледали, дао сам им цигарета па продужио пут. Доцније сам сазнао, да су добили објаве да се могу непријатељу предати.

После пола сата пешачења стигли смо у Призрен. 6/XI 1915.

Старо једно веће турско место као и остали македонски вароши.

Мајор наш кој[и] је стигао раније, нашо нам леп стан, код једне бабице, која је била заједно са мајором у једној болници.

Што се тиче стана били смо осигурани, али хране нигде, биле су кафане где је могло да се добије кост⁶, али навала је таква велика била, да није се могло никако доћи до ред. А и они који су добили нешто морали собом да понесу хлеб, јер хлеб нигде ни је било.

Ја сам се костио код једног Турчина 2-3 дана и то само млеко и чевапчичи, али такво су били лојани, да после два сата још се могло осетити, али боље ишта него ништа. После 2-3 дана нашли смо једну бабу македонкињу која нам спремаола доста лепо, било и вино и свега једино била мука за хлеб, али платили по 2-3 динара па и то је нађено.

Облик Призрена било је врло интересантан, јер је била последња станица, а овде се набило све по улицама доста интересантан призор, многи се решили да остане овде, јер је много извештаја било, да преко Албаније 2 м.[етра] висок снег. Жене, т.ј. фамилије већито решено овде да остану.

По улицама продају свега и свачега, неки зато да олакшавају терет преко Албаније, други да дођу до новца.

---

⁶Кост, од Kost (немачки), храна.

15/XI добили наређење да отворимо болничку станицу у Љум Кули, а са стварима да се из Призренске болнице снабдевамо. Ја сам мајору препоручио, да узмемо само хлеб и ништа више, мајор ме послушо, и тако ми дошли до 200 тајина⁷. Једна имовина за то време није се то могло наћи ни за 1000 дин.[ара], са хлебом били смо сада доста снабдени.

Комора нам је за то време дошла, тако, да смо имали шећера, чаја а 2-3 сандука разне конзерве, које нам остало од једног франц.[уског] лекара. Ћебади смо имали па сада како Бог да.

Неке ствари са кожним куфером оставио сам код бабице.

Дан пре путовања купио сам и коња за ствари.

Млоги од наших слишајући те гласове, како је даљи пут, нису смели да иду даље, тако да их је мајор оставио да остану у Призрен.

Последњи дан био и само време жалосно, снег, мешовито са кишом, многе трупе су одлазили, од њих млоги изостали.

Пошто је било наређено, да се сва комора спали, јер преко Албаније биле су само козије путеве, то почевше од Призрена па до Љум Куле могло се видети један страхан и жалосан приказ.

При изласку из Призрена на једном терену од 2-3 км могло се видети 1000 и 1000 разних кола, овде је било и фиакера болн.[ичких] кола, чезе двоколице и ком.[орџијских] кола, све у пламену. Последња сцена пропаст Србије исто тако на путу могло се видети разних аутомобила, теретних и путничких, силом опропашћени и бачени са јаруге у Дриму, на којима су се пре дан два цела Врх.[овна] Ком.[анда] возила, сада све упропашћено. Војници су продавали волова за 2-3 банке, нешто страшно. Пошто је наређење било све до Љум Куле да се спали то су много њих чекали до последњег тренутка, исто тако и ми. У веће смо стали у село Жур где смо лепо преноћиште нашли. Снег до колена било, те смо доста сретни била где смо преноћили да имамо и доста топлоту.

Рано ујутро кренули се даље, овде сам се нашао са нашим Левином.

Дисциплина тако је била разрушена, да се морало најстроге мере предузимати.

Један пуковник пошто је наишао на једног коморџија који је хтео да продаје волова. Наредио је сместа да га стрељају и то пред

⁷Тајин, таин (турцизам), војнички хлеб.

нас. И помислити доста. Али пошто исти почео да кука да има ваздан деце, то се смисловао пуковник, да му опрости. И наредио да му дају 25 батина, пресуда је извршена одма на лицу места, и то пред нас. По извршењу још се војник захвалио, нешто грозно.

Одавде већ почело да се пут закрчи кола до кола, иде се неколико 100 мет[ара] па застој. Зима у највећем јеку. Тако дошло до увеће.

Иде се 10-15, корака па опет застој, да се смрзне човек. Ватра на путу доста. Овде се једна цела кола запали тако један део на точак, материјала било довољно, шта вреди кад не може човек на једно место да остане, него иде 20-30 метара па опет остаје. Тако смо целу ноћ у највећој ладноћи провели.

У јутро поћело исто, онда ја препоручим мајора да се не задржимо више, те да спалимо и ми наша кола, па да натоваримо на коњића, тако можемо пре да пролазимо, тако и урадимо. Око подне после 1 сат стигли у Љум Куле где је било наређење да отворимо болничку станицу.

Пут који треба за 4-5 сата да пролази трајало је 2 ½ дана.

Одмах ћим смо стигли мајор отишао код пук.[овника] Жерајића који је био на оном терену референт, па да тражи наређење где ћемо да се сместимо. П.[уковник] Жерајић нам дао наређење да продужимо пут, ми смо сви знали да ће тако да буде.

У Љум Кули сам се нашао са Јосиф Хаимом⁸ који је био управник те болнице. Мало смо се одморили, па продужили пут. Око 5 сати стигли до Душановог моста. У правом смислу турски старински мост у форми:

Пошто је ладно било, а пут на мосту смрзнут, то је прелаз ишао, врло великом тешкоћом. На мосту није била никаква ограда. Волови, коњи су ишли сами клизајући, неки попадали, па од врха су се стропштали до доле. Неки опет пали у воду, исто тако и људи, па

⁸Санитетски поручник, др Јосиф Хаим (Будимир Б. Павловић, *Јевреји лекари у ослободилачким рајшовима Србије*, Српски архив за целокупно лекарство, год. 118, бр.3-4, 1990, 151).

по који и они у води упали. Пошто је вода била ледена неки изашли на обали, неки пак и нису.

Не дај Боже никад више овакав пут, ја сам до врха стигао лепо, али доле, само кад се сетим увати ме грозница. При свршетку исклизне на ногу па стражним делом клизајући сам стигао. Бог је ипак велики. У једној кули смо се одморили мало, али дуго нисмо могли да останемо пошто дим нам очи изједаше. То се ми решимо да идемо до првог села које је било од прилике $\frac{1}{2}$ сат удаљен, мислећи да ћемо до неке одморишта наићи.

У село смо стигли али Арнаути нису нигде пустили да улазимо.

Тако се ми решимо да откопамо једну рупу у снег.

Колико, толико, направили смо ватру, па смо и чај, воде смо од снега топили.

Па легли око ватре мало да спавамо.

Ја заспо и покрио се добро али ноћу спавајући ја исправим ноге те ми се ноге од велике хладноће смрзле. Ујутру сам већ осетио мало болове, али нису били велике.

Ујутро смо продужили пут. Око подне стигли смо опет на Везиров мост, систем сличан:

Није био тако висок, а што је главно било је дан па се могло лакше прећи. Цео дан смо ишли, брдо горе, брдо доле, око 7 сати стигли смо у село Спас. Наишли смо на једну шталу где смо се набили сви, па са великом тешкоћом направили смо једну попару колико, толико, да не останемо гладни, хлеб[а] је било доста. Оно вече налазио сам се са млађим момком, једним пријатељем Адамом. Дао сам им и шећер, чај и хлеб.

Ујутру опет даље пешаћење узбрдо низ брдо. По неким каменим брдовима, где је била само козја стаза.

Увеће стигли смо у један хан (турска кафана) заједно са доктором Хаимом. Отишли да тражимо преноћиште, али пошто је био тамо руски аташе војни Ортаманеф, тако да нису нас спустили, те ми опет испод небо.

Снег је било у високо од 2-3 метара. Купили смо мало сено 1кг и то срећно, колико толико прошло ноћ. Месо смо имали пошто смо заклали један вол.

Ујутру нам не дозволише даље да идемо јер Врховна команда са Путником је ишла пред нас, па смо морали да будемо на једно остојање од 24 сата.

Тако чим је она изашла из ближњег села ми улазили у село где смо остали цео дан и ноћу на преночиште.

Око 5-6 сата стигла једна већа група са војницима. Било између њих и доста жена (фамилија пук.[овника] Туфегџића) али без икаквог пртљага и коморе.

Око Спас где смо ми пре 24 сата прошли, напали су их Арнаути, па им све однели, сем оно што су имали на себе, шта више једна жена била и рањена, које смо превили. Биле су две собе, у једној се ми забили мушкарци у другој жене са децама.

Од овде почевше имале смо велики страх да претрпамо, јер Арнаути све више и више су били према нама непријатељски расположени.

Идући дан прошли смо око 12 сата врло мало нас преко једно село, где смо се задржали око ½ сат. У веће смо стали на једно место где смо се задржали за преночиште, опет испод небо. Уз пут била доста киша па смо скроз-скроз били у води. Ја још докеле сам био у Призрен купио сам т.ј. дао сам шињел да ми се постави са јагњечом кожом, за које никад не могу доста себи да хвалим јер у млогим приликама може да се каже, да ми је живот од ладноче спасио.

На путу где смо пролазили свуда смо наилазили на коњске и воловске лешеве, шта више и на доста људске, како смо доцније сазнала – те лешеве били су вечито од оних робијаша који су били по затворима, па кад су били спроведени, а понеко није могао даље да иде, то је на лице место стрељан.

Други дан смо сазнали да у оном селу где смо у малом броју пре један дан у 12 сати прошли, вече 1 сат прошла опет једна мала гомила где је био и пук.[овник] и мајор Жерајић.

Мештани су их напали и пуцали у исто време на њих, мајор Жерајић одмах је био погођен смртно, остали који су били поћели су да бегају, али пуковник Жерајић који је знао да његов брат много новаца носи собом, врати се бар то да спаси, али на његову несрећу Арнаути га ухвате и заробе га. Том приликом мучили га преко мере, на исто

место била и једна жена заробљена, но после дуго мучења обојица су били пуштена, пошто све што је било од вредности одузели су.

Таквих напада било ваздан, вечито мање групе су страдали, на једно место убили су једног благајника са женом, свастиком и мајком, свега једна девојчица била спашена, на друго место опет их у једну велику масу из заробили одузели су им све од вредности. Једну младу девојку опет са једним Арнаутом удавали. На њихову несрећу тек други дан ослобођени од српских војника кад је била сирота већ онакажена.

Због тих опасности стално смо гледали да идемо уз неке веће групе, војске.

23/ XI у веће стали у село Пуки. Пошто већ два дана смо спавали под небом, а и Арнаути су се показали мирољубиви, те ми се погодимо са једним Арнаутом, да нам једну собицу за преночиште и то да плати свако 2 дин у сребру.

Још у веће лепо нам дали поклоне, једно пиле, сира и кукурузно брашно. Ми смо лепо вечерали и мало разговарали. После смо легли да спавамо, али пошто смо били сувише уморни, мало доцније смо се пробудили, тек што смо се обукли, чусмо неку пуцњаву, за које одмах нисмо знали шта је. Исто веће било у истом селу и 2 дивизије само они рано почели да одлазе, тако да само комора и још неколико мале групе су остали. Кад после видимо, да наша мештани, који су нас, тако лепо примили, одсели на окола брда и нападају нас.

(То им је сталан систем био, чекају док се натовара комора, онда они нападају, па на сваки начин сви бегају оставе, коморе, а они долазе покупљају комору ца стварима, коње, волове и отерају, њихов главни циљ је то.)

Ми на сваки наћин почели смо да бегамо, ја само имао једну торбу, то сам имао моје документе, мало ствари и мало профијант, то сам стално носио собом. А новац са накитом то сам код себе у одељу носио, те ја уграбим моју торбу, али на моју сречу и коњ са мојим стварима био је већ натоварен. Те мој болничар и он спремљен заједно самном бегао, пролазили смо преко неке путеве, њиве, јаруге, а ми смо били у највећем опасности, пошто доста далеко од друма у једној кући смо били.

Куршуми су зујали преко нас, ја хтедо да цео пртљаг бацим па да седнем на коњу, али ми војник, не пустише него одузме ми торбу коју сам носио, па ми да коња да водим, интересантно, да сам коњ јури инстинктивно видећи опасност од куршума.

Тако јуречи стигли смо до неке мале реке, један мали мост а пуно света, те би требало много чекати, а ја мислећи да није дубоко па хтео да прегазим, кад ја до прса пао у води и једва сам излазио на другу страну. Ладан ветар. Време хладно те ја да се смрзнем, али брзо после тога пошто сам јурио, ја се осушим и не беше ми ништа.

Војници на сваки начин у првом реду бегају, било ваздан, жене и деца. Али захваљујучи мајору коњ.[ичком] Дробњаку који је стао на пут, па револвером претио, свакога војника који има пушку па бега, тако задржио ваздан њих који су почели да бране, Арнаути су нас обасипали ватром, меткови су у нашој непосредној близини пали. На једанпут почели и неки наши митраљежи да функционишу, па и неки брдски топови, тако да су почели да руше њихове куће. Кад су Арнаути то видели у један пут су престали. Разне јединице после пола сата као и ми који смо били растурени, почели смо да се скупљамо.

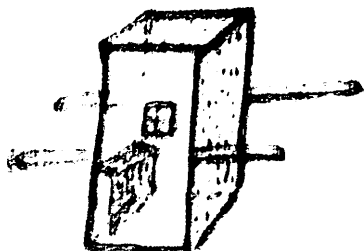
За таквих напада већ их опет смо доста чули, исто тако су нападали пук.[овника] Туфегџића са својим пуком. Кад су пролазили, Арнаути их оставили на миру, кад су дошли у један кланац Арнаути са посели брда у околини, па тек онда их напали. Пук.[овник] Туфегџић видећи да нема спас, почео да се погађа са Арнаутима, који су пристали само онда, ако целу комору све коње им оставе. Цео офиц.[ири] противан није био други спас, морало се извршити.

После напада у Пуки, највише је нам било жао, да смо оставили храну, леб што смо још за 2-3 дана имали.

У исто време и гуми капут сам заборавио, кој ме је против толике влаге, доста очутио.

Интересанто како је Врховна Команда у чело, Путника путовала. Био им је додато један батаљон, који су их чували. Између осталих били су и доста женске, черке Путникове, а и жене неких официра.

Путник пошто није могао да иде, то су њих 8 војника носили на замену на једном носилу. Носило изгледало тако:

Може да се помисли како је то тежак посао било. А пошто једна жена која је са њих путовао, жена једног официра добила приносу. То су морали и њу на једну носилу да носе.

Али менажа ми је била изврсна. На пример у Васијату 2 дана доцније после напада у Пуки, ми смо баш прошли за време ручка, кад су они ручали. Ми нисмо ни хлеба имали. Они су оног дана поред супа итд. итд. још и омлет имали.

Кад смо стигли до Беле Дрине, онда Путник је продужио пут чамцем до Скадра.

На путу до Белог Дрима, имали смо ваздан и смешни сцена по неким местима пошто само козији путеви су били то смо морали на позадини клизајући да продужимо пут, на неким местима при пролазе кроз неке воде, морали смо или да газимо до појаса или да нас преносе. Исто тако последњег дана 26/ XI пре него што смо стигли у Скадар морали су нас неки у чамцима да нас преносе преко Бојане.

У веће око 8 сати стигли у Скадар. Све неке велике масивне куће од камење, наилазили смо на једну кафаницу где смо сардине нашли и вино од 7 деци у цени од 2 дин.[ара], али без хлеба.

Хлеба нигде нема, случајно био је тамо и један Арнаутин, варошанин, који нам је нудио преноћиште и вечеру.

Ми примајући отишли код њих. Вечерали смо, пасуљ, мало сардине, и вино, други дан платили смо по 15 динара. Доста јевтино.

Пошто Скадар био је под црногорским властима – то и они сами су нам новац потценили.

Издали су једну наредбу доста дипломатску, и то да морају наш новац да примају т.ј. банку нашу најмање у 9 перпера. Сребрни новац нигде нема за сребро све може да се добије, за наше банкноте по нешто, рачунајући у 9 перпера. На сваки начин у дупло него за сребро, а за перпера ништа.

Првих дана сам се костигао⁹ код једног Црногорца у истој кучи ди сам становао са Јосифом Хаимом и мајор Стајићем¹⁰ платили смо по 7 динара дневно без леба али остали смо гладни. После неколико дана већ смо сами имали менажу где нам је кувао један наш бол-

⁹ Хранио

¹⁰ Резервни мајор др Милан Т. Стајић (Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/1916: Рад Војно-санишешке службе*, Београд, 2006, 86).

ничар, био је и госп.[один] Пуковник Стајић¹¹, наш мајор Стајић пашенов г.[осподина] мајор Стајића, г.[осподин] мајор Панта Ђукнић. Доста добро смо јели али врло скупо. Цене разне ствари сваки дан скаче. Вино смо могли прво време доста јевтино, па ликере, сардине, шећера, масти, исто тако добити, али свакодневно скупље па у последње време никакво, и ако је нађено нешто кришом су само за сребрни новац дали. Пиво у флашама ½ лит.[ре] 4 дин.[ара] 1 кг козновице 10 дин.[ара] 1 кг масло 13 дин.[ара] вино 7-8 дин.[ара] литар. Тако смо то провели месец дана. Сребрни новац имао сам у изобиљу пошто сам био благајник за санит.[етско] особље.

Овде сам се нашао са Давидом, па Барухом, Бока, Ленком, Ацом и.т. даље.

Сваки дан су нас гађали аероплани...

Била једна велика црква. Звонили су само кад су близи аероплани, то је био знак око 12 сати, знало, се никад нисмо могли мирно да ручамо.

Иначе, било кафане у прво време, али ситница нигде.

У франц.[уској] банци продавали су чекове Француске за динара. 1000 фр.[анака] 1250 дин.[ара] тако сам и ја 2 ком.[ада] по 1000 фра.[нака] купио. Наполеон је имао вредност до 80 дин.[ара] комад.

Морао сам и ја 2-3 ком.[ада] од мојих да издам да купим мало нешто, па да измењам и леб да дам да се меси, па бар то да имамо. Сам Варош доста интересантан, главна нова варош доста леп, лепе куће, лепе улице, ношња код жена, врло лепа, али без сумње много скупо, то су тако зване латинке. Кажу, да једно одело, кошта по 1000 до 5000 дин.[ара] од црв.[ене] чоје са златним штикерајом. Изгледа они су газде тамо јер Турци вечито сиромашни. Њихов владика католички важи између њих и Арнута као Бог, слушају га сви, изванредну резиденцију са најлепшом црквом имају.

Сем трупе које су биле у околини сви остали ту се сузбили. Сва званична установа била је овде.

Два три дана пре поласка добили смо наређење да отворимо рековал.[есцентно] одељење, тојест само да хранимо војника, али нажалост није било ни лекова довољно, на улицама су падали војници од глади, па одведени у ком.[анду] места, па оданде доведени код нас. То су вечито били војници који су сами лутали и били без команде. Мена-

¹¹Активни пуковник др Јордан Т. Стајић, за време повлачења ка јадранској обали био је у штабу Врховне команде (А. Недок, н.д. 61).

же су добили војници ако не сувише али и так довољно. Војници пак који су доведени многи од њих умрли, узрок била сувише велике слабости. Ми се радовали, да ћемо бар да се укрцамо на St. Giovanni di Medua на лађи са болесницима па нећемо даље да пешаћимо, где ћемо да идемо нико ни је знао. Али последњи дан дец.[ембра] 30.ог добијемо наређење да предамо болницу другоме и ми да продужимо пут ка Драчу.

31. ујутро смо се кренули из Скадра са лебом смо сви снабдевени за 2 дана ми смо се до душе већ резервисали за више [.] у веће смо у једно аранутско село стигли где смо са велике муке добили код једне старе Арнауткиње преноћиште ту смо дочекали Нову годину. Ујутро смо продужили пут у вече смо стигли у Љеш. Пошто сам имао препоруку, код једног кафџије. То је била једна мала кафаница, једна најобичнија, као где сам био у Реснику. Тако колико толико утрпали смо се сви у биртију, за јело и за пиће ништа, набавили смо месо, па нам војник направише за нас гулаш. Од начелника станице добили смо бело брашно и шећера за војнике, фуруне смо нашли да буде за ујутру готово. Собу за спавање добили смо. Мајор, ја, један наш апотекар и један четврти.

За време вечере набавио нам вино, али сувише јефтино беше $\frac{1}{2}$ литра 10 дин.[ара]. У соби где спавали прозор био али стакло не беше, морали смо да покријемо колико, толико још са једним ћебетом, главно да је било где да се испружимо, у послетку није ни било ни скупо нас 4 платили смо 60 дин.[ара] то значи 15 дин.[ара] за кревета, ја мислим да ни у Бечком Гранд хотелу не би се могло за толико добити. То није још ништа него за оне који су били доле, њих око 40 сузбијени, још пред веће наплатио од сваког по 2 дин.[ара].

Од овде почеше већ наше банке да вреде само 50% а према цене ни 10%. Ујутро био је наш лебац готов, пошто су још доста њих додати, повечала нам се јединица на скоро 100 њих свакоме је раздато за 4 дана хлеб. Киша страшна нигде не може да се склони човек. Један пут од прилике које може да се сврши пешачки 1 сат трајало је више од 5 сати. Идемо 10 мин.[ута] стојимо 20 минути. Задржање је било зато пошто од тог места, ишли смо на лесе, по којима само један по један могли да идемо. Исто тако и коњи. Вода је наишла, па је била виша од 1-2 метера. Коњ који пао са лесе, за њега није било спас, јер није било могућности да се спас, шта више у 90% и ствари. Ово путовање било је најстрашније јер прво преко леса који су сами наши војници плетали ишли смо скоро 3-4 сата. Но после

преко блатњава места па преко неке реке тај пут је трајао 4 дана, то је било за мене најстрашније, јер нигде нисам видео, толико војника који су на путу падали од глади као на овом путу. Били су на путу у гомилама од 10-15, још грешници нису ни сасвим умрли, већ били опљачкани од наших војника или од Арнаута, тако да се могло видети таквих војника сасвим голи, а који од њих још нису били ни сасвим мртви. Чим је неки војник изостао, или сео да се одмори, па мало више се задржао, за тога се не зна шта је. Грешници нико није ни питао знало се, предзнаци смрти то је тешка страхота била. Многи њих опет колико, толико држали су се, а кад помисли човек да вечито од оних изнемоглих већ су одвојени у Љешу па су се укрцали на лађама као све цивилаши и странци. Наша јединица, хвала Богу добро је прошла. После 4 дана најгаднијег путовања стигли смо пред Драч у село Шијак. Удаљено од Драча 1 сат 5 Јануара. Још исти дан добио сам за војнике хлеб из станице, па шећера и конзерве.

Укрцавање је било тако уређено да прво оних који су се пре јавили т.ј. пре дошли, па онда они који су доцније. Али у прво време смо чули да нема довољно лађе, па ће вечито од трупе ићи до Валоне.

Тако смо чекали до 15 ог. Аероплани сваки дан су нас посечали и то по 5-6 пута дневно наши опет нису имали бомбе па нису их могли гађати. Они се због тога и доста ниско спустили.

Наш мајор опет много плашљив па силом хтеде да и ми да идемо до Валоне због сумарена да има мање опасност.

Ишли смо доста пути у Драч (Durazzo) у резиденцији принц Вида, где сада станује Есад Паша.

Место као свако турско место свега 1 улица, са дучанима и то је све. Иначе, обичне куће и то већито турске, мештани нигде се не виде, радње затворене, и ако нису затворене неће да вам продаје. Ако вам продаје, не да више вредност за наша банка него 25% сребро 50%. За коњак плаћали што иначе кошта 2-3 па 5 дин.[ара], по 30-35 дин.[ара], вино литра 16-20 па да је вино него неки бућкуриш. У прво време могло се по неке гостионице добити и кост^и али без хлеба. Крај мора било је пристаниште за лађе, па поред тога Резиденција принц Вида. Једна гломазна велика кућа са 2 спрата и много прозора, једна мала баштица где је свако дневно свирала дворска војн.[а] музика Есад Пашина, али исто више подсеча на неку сељачку банду са плеханим инструментима, собито кад почиње неку модерну ствар, не зна се да ли је турска ствар или музика на коју смо ми

навикли. Ја мислим да није много принц Вид изгубио да је из ових пустиња и кршева отеран.

Мајор Стајић нашо је овде неке пријатеље свога оца које нас врло лепо сачеко, спавали смо кад њих 2 пута што код Турчина много значи.

Пошто спомињем да сам спавао заједно са мајором Стајићем морам да спомињем да се цела ствар датира још из Скадра где смо заједно становали. Спријатељили смо се до највече границе. Целим путем тај човек није се од мене одвајао, ако је била код Арнаутина за нас двојица преночиште примио је иначе не, у опште после њега ја сам први. Шта је он учинио према мени не би отац или брат учинио за које морам вечито да му будем благодаран. Пуковник Стајић пошто је оперисао престолонаследника остао у његовој пратњи. Тако да смо га видели у Драчу.

Интересантан је био изглед у сред вароша Драча на пијаци, где се могло видети, да наши продају све што је могуће коња, самаре одело, [...] разне војничке ствари, накита разлог је био да се ослободе терета, или да дођу до новца пошто им није било довољно, разуме се да добијају опет наш новац, који бар овде нема вредност, наполеоне може овде да се продаје за 120 дин.[ара] ја сам имао неколико, али нисам хтео да продајем, нек се нађе. Коње су куповали по невероватној цени, дали за боље лепе коње до 2000 дин.[ара] и они хтеде сами да се отресе од наш новац јер су имали сувише.

Имао сам прилике да видим, да војници обични сели су пред једном кафаницом, па испили две флаше коњака и исплатили 70 динара, није чудо жељни су били тога па су и платили, што им вреди новац. За вино које није ваљало ништа требало је молити да добије човек и то за сребрни новац по 16-20 дин.[ара].

Аероплани непрестано су долазили. Боље је било да они који су се налазили по пољима, они су бар имали где да се склони. Бар колико толико, али они, који су били у Варошу није било где, аероплани стално су бацали бомбе. Па кад у варош падне, кад помисли човек како су њихове куће грађене, онда није чудо кад кажем да поруши у једанпут 2-3 куће, мештани, почели да се селу из вароша.

(О томе говорећи имам један интересантан случај да забележим, између ових мештана који су одлазили због аероплана, један дан видим једну поворку, ја сам случајно био на друму, између њих видим једну женску, у правом смислу дете, али у другом стању, т.ј.

већ у последњим месецима, кад је питао једног мештана кој је истом поворком ишао, ко је ова женска, одговорио је, да му је жена, а на моје питање, исприча да је 14 год.[ина] стара. Удата је пре 3 год.[ине] а има већ двоје дете. Интересантно како је покварен морал код ових Арнаута).

Један дан опет бацали бомбе, једна падне на један мали хотел где разруши целу кућу, сахрани рушевине између осталих и старог пуковника Андрејевића вођа малих јединица у којима смо и ми били, а иначе отац једног мог доброг пријатеља, који је у исто време лежао од тифуса, он је спашен.

Једна друга бомба опет падоше на другу кућу и сруши целу из рушевине те куће сретно извукли једног нашег апотекара, знатно био је контузован, али ипак се спасио, сиром доцније умре од маларије.

Број болесника т.ј. изнемоглих повећавало се дневно, и ако се непрестано евакуисало за незнатно место.

Нечистоћа велика, морало се гледати да не дође додир са војницима али није могуће, тако да и ми који смо се једва спасили од вашија у Скадру сада се опет напунише.

15. Јануара добили наређење да се јавимо на пристаниште, после подне ми се укрцаше на неке мали лађице које су нас одвезли до Валоне, јер на том место била је велика опасност од сумарена, а пошто сумарен испод воде гађа, а ове мале лађице мало газе, то је мало сигурније било. Тако ми ослободише се једанпут од арнаутлука. Мало смо били буњени на лађи, али ипак смо се држали, лађица пошла тек ноћу по мраку, и ми сретно стигосме, ујутро пред Валонском пристаништу.

16. [јануара] око подне украцаше нас у једну грдну велику лађу талијански Кнар Викторио, и око поноћу лепо одлазимо за где нико незна, неки кажу у Африку, неки кажу опет Крф, неки баш и Француску споменише.

Око 7 сати после подне официри и чиновници на једној страни смо били позвата на већеру. После годину дана да видим једну ресторацију како треба, лепо већерасмо, после већере мало се коцкали и легли да спавамо, сутра дан путовали цео дан. Исто тако увеће ујутро стигли пред Крфом, врло леп изглед, и ми смо били тако цео дан пред Крфом ни смо се искрцали.

Трговци ваздан наилазили мамцима, па продали поморанђе, смоке, цигарете и разне ствари, и то доста јефтино 10-15 поморанђе за 1 динар.

У вече кад је смркло лађа одлази пред једним островом, где све болеснике избаци, а здраве на другу страну.

Ноћу кад смо се искрцали, околина изгледала као једна башта путеви, лепи израђени, сви се сместише на једно место.

Ујутро кад смо устали смо тек видели, како изгледа околина, дрвета свако, тако врста које се види по зимским баштам, и дрвета од маслинке. У целом острову Крфу сељацима је то главна зарада.

У јутро одосмо у Варош Крф са мајором па смо видели да је лепо само из далека неке узане куће, а иначе са једне стране мора пристаниште, до дворца. Од дворца па са друге стране леп але[ја], шта је главније клима изванредна у Јануар месецу као код нас у Јуни Јули. Али има једно време, када пада киша, то је било кад смо ми дошли пропали смо у блато.

Прво време смо били у Говино, било је говор да ћемо добити са управником г.[осподином] мајора болницу Ахилеон за официра т.ј. Кајзерову палату, али не беше ништа од тога.

Први пут кад смо били у Вароши имали смо свега и свачега да купимо, кад помисли човек, ми који смо били толико жељни, чисто смо бацали паре, али нажалост за наше банке, дали су само по 350 драхме. Ја био тако сретан, па сам имао чек франц.[уски], тако дошао ја до веће суме драхме тако да нисам оскудевао.

Од оних млогих изнемоглих који су дошли умирали су по разним болницама прихватним по Крфу а главно на острово Видо, где су наши назвали острово смрти по стотинама дневно.

Како смо чули у тим даним помрло преко 30 000 и то само зато пошто су почели да једу а стомак од толико глади које су пре претрпели није могао да издржи. Време нити место није било да се сахрану ти војници, него су их натоварили на нарочитим лађама везани један за други, па отежани са гвожђем па бацани у море, нешто страшно само и помислити.

Пошто смо имале разне рачуне да свршимо, то ја и мајор вечито смо у Варошу становали. Један дан наш мајор се разболи, то беше око 15 фебруара, ја до њега, то се од самог себе се разумева, јер последње време, наше пријатељство све беше веће и веће. И он ко је треба да буде Управник у Ахилеону после 15 дана боловања у приватној кући одведен као први болесник у Ахилеону. Док је био у приватном стану ја заједно са госп.[осподином] п[от]пуковником смо га чували. И тако ови сви видећи како се ја жртвујем много су ме ценили.

Око 30. фебруара добили смо наређење да се упутимо у састав Мор.[авске] Болнице која беше у острово Видо. Тако да Лесковачка Рез.[ервна] Војна Болница престаде на функционише.

У том времену реорганизовала се српска војска. Поћели су разне расписе због узимање у борачким јединицама све шта је могуће.

Исто тако изађе један распис да сви обвезници чиновничког реда прегледају се.

Преглед је вршен са највећем строгом, све што је могуће узето је за борце.

Исто тако радили су друге комисије. Које су све цивилно становништво прегледали, па разне мисије полицисте, који су били за време рата ослобођено све је увршетно у редове бораца. Људе се узели, који су имали по 45-50 године. Може да се каже да није ни било преглед. Било их лекара, који су чисто чеф терали.

Исто тако по наређењу српске власти, дотерани су дневно по масама они грађани српски који су били по Фран.[уској], Итал.[ији] и Енглеско.

Број српске војске дневно се повећало.

Ја са још неки на неки сретни наћин нисам био на тим прегледима, до душе код мене због очију није било никакве опасност.

У то време изађаше г.[осподин] мајор из Болнице.

Ја један дан кад добијо дозволу из Болнице да доћем у Варош због свршење неке ствари службених, посетио сам га.

Danilo Šarenac

DIARY OF THE CLERK MOŠA MEVORAH FROM THE EVACUATION JOURNEY, AS OF 23 OCTOBER, 1916

SUMMARY

The reserve first class junior military clerk, Jew Moša J. Mevorah, was withdrawing with his unit during the winter of 1915/1916 across Albania. During this journey, Mevorah started keeping a diary. The entries to the diary, which commenced in October 1915, ended in February 1916. The recordings in the diary thus coincide with the period of the most critical events for the state of Serbia during World War One. The diary contains the writer's personal contemplations. At the same time, Moša Mevorah described a series of painful and upsetting encounters with his contemporaries, soldiers and refugees.